

է մեզ Ծարրարի քարոզները, որ ոչ դաւանական վէճերի, ոչ յետագէմ սոփեստութիւնների, ոչ անցողական մտքերի մի շտեմարան է, այլ միշտ թարմ, միշտ վսեմ, միշտ կենդանաւոր գաղափարների, հաւատի, լուսոյ, սիրոյ, ճշմարտութեան, գթութեան և նման առաքինութեանց մի գիրք է, լուսաբոնուած կեանքի բազմութիւ պատկերներով: Եւ այդ գիրքը բնականաբար պիտի արհամարհուէր չնոր տեսակի յառաջագիմականներով և Մանգինեանի մաքուր սէրը պիտի խաչուէր հին Լիւների ատելութեամբ:

Այժմ հասկանալի պիտի լինի ընթերցողի համար, թէ որպիսի վաստակներն են արհամարհուում մեզնում և որպիսիները գնահատուում և որպիսի հոգի և սիրտ ունին մեր արդի քննադատները:

Մի թերութիւն, որ Ս. Մանգինեանն ունի, այդ նրա լեզուի մէջն է. բառերի կազմութեան մէջ անհարթութիւններ և տարօրինակութիւններ են պատահում, բայց բառական սլաշարը մի ճոխութիւն է ներկայացնում. եւ եթէ Մանգինեանի նախկին և նոր գրքերը համեմատելու լինինք, կտեսնենք, որ մեր իսկական յառաջագիմութեան յաջողակ մարտիկը շատ մշակել է և իւր լեզուն, որ միայն ինքնակրթութեան արդիւնքն է:

ՔՆՆԱԿԱՆ պատմութիւն Ժ.Ժ. դարու հայ դպրութեան. գրեց Միքրյան ԅովհաննէսեան, հրատարակութիւն «Բանասէր»-ի, Պարիզ 1901 եւ նուիրուած Մխիթար արքային անձնաց յիշատակին:

ԹԸ

Այս 10 գլխից բաղկացած գիրքը չունի յառաջաբան, որ

իւր նպատակը և իւր տպագրութեան կարեւորութիւնը ցոյց տար, ալ սկսում է՝ «. Հնդհանուր տեսութեամբ», որտեղ բացադրում է, թէ ինչպէս ԺԹ դարի դպրութիւնը մանաւանդ սկզբում առաւել վանական է եղել և չէ աշխարհայեցել, չնայելով որ մենք մեկնասաներ և գրականութեան նպաստամատոց ընկերութիւններ ենք ունեցել և Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակ ունինք: Բ. «Արձակումն» («») մամուլ» գլխով հեղինակը երևում է, որ տպագրութեան հոգեւոր իշխանութիւնից արձակուիլը, աղատուիլը, տարածուիլը և զարգանալն է հասկանում, որտեղ մի քանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում: Գ. «Ջեղծումն մամուլ» գլխում հեղինակը լարձակուում է անանուն հրատարակութեանց վրայ, թէ և դէմ չէ կեղծանուն կամ ծածկանուն գործածելուն և այս առթիւ մէկ էլ սկսում է Ս. Գրքի տպագրութեանց պատմութիւնը, ապա ծածկանուն մասին իւր խորհրդածութիւններն անելով հեղինակը հրաւիրում է իբրեւ իւր ասածների տպացոյց թերթել չուրջ 150 անուն լրագիր և դարձեալ ճառում է ծածկանուն գործածութեանց պատճառների մասին և ալլն: Դ. «Հեզուական պալքար», բովանդակում է հին և նոր լեզուի կռիւը, վերջինի լաղթանակը և երկնեղքումը Սալանթեանցի Նոր Կտակարանի թարգմանութեամբ 1834 թուին, որով հիմք է դրուում Արեւելեան — աշխարհաբարին կամ Արարատեան բարբառին: Ե. «Հեզու», որտեղ խօսւում է լեզուի զարգացման մասին. այս առթիւ լինում են ԺԹ դարու 15 բառարանները և Ե. դարից մինչև մեր ժամանակի քերականութիւններն, ուր տպագրութիւններն անգամ մոռացուած չեն:— Զ. «Նկարագիր ԺԹ դարու հայ դպրութեան» գլխում լիատակում են նախնեաց բոլոր ինքնագիր և թարգմանական գրուածքները: Այս առթիւ Աստուածաշնչի աշխարհաբառ թարգմանութեանց հետ կրկին լինում են Աստուածաշնչի և գրաբառ տպագրութիւնները: Ենչուում է, որ մեր գրականութիւնը առաւել թարգմանական է, բայց «ԺԹ դարու հայ դպրութեան հորիզոնին վերայ... մի քանի շողողողուն հաճախէր վարկեան մը կը փալկին»: Բայց որովհետեւ աշարգացման օրէնքը ահապէս կը պահանջէ որ գրականութեան մէջ տաղաչափութիւնը միշտ կանխէ արձակը», ուստի չորս էջ 150-ի չափ անթիւ և անհամար բառեր ենք ևն վրտում սկսեալ Չամչեանից մինչև Ս. Թումա-

նեանց և ապա աւելացում է այ՝ հեղինակը. «Անհնարին բան է հոս ամփոփել այլ բանաստեղծական հատորներ...» Ե. Տաղաչափութիւնը զլիսում հեղինակը ճառում է տաղաչափութեան ծագման բոլոր տեսակների մասին և ցոյց է տալիս հին և նոր աղգերի տաղաչափութեան աղղեցութիւնը մերինի վրայ. «Արձակ-ի տեղը որոշելով նորից դրաբառի և աշխարհաբառի և թարգմանութեանց խնդիրն է չեղելու և «Բերդ»-ի «Գեղեցի»՝ պարսկի, արաբ և թուրք-հեղինակներ թարգմանելը Ի. դարու պարտքն է համարում. Բայց այնուհետև «մենք այլ օտար լեզուներու» թարգմանուելու պէտք հեղինակներ ունենալու էինք. Բայց «ինչպէ՞ս» գրելու համար հարկաւոր է եղել ճարտասանութեանց արամաբանութեան ցանկը լառաջ բերել. Ապա լիշատակում են գրականութեան բոլոր ճիւղերը. — Է. «Հանդէս գրագիտաց ԺԹ դարու» չիլում են հալ, մանաւանդ տաճկահայ բաղմաթիւ հեղինակներ. այս ցանկի միայն 116 երեսում հայոց բախտաւոր աղգը երէ՛հ հո՛ճա՛ ունի, ա. ինքնաբոյս, բ. քերթողական, գ. բնատիպ, ծ. «Ապագայ գրագիտութեան» մեր աշխարհի բանասիրութեան տնտեսական տաղանապն և օտար կրթութեանց ծալրալեղ վտանգը նկատելով հանդերձ՝ հեղինակը լոյս ունի, «իրենցիրին» նախանձախնդիրն «պիտի արտագրեն» ջլապինդ գրականութիւն մը. Իսկ վաճառքերու միաբանք... համաշխարհականք արժէք ունեցող գլուխգործոցներ... Փսաներորդ դարու նշանաբանը պիտի ըլլայ ուրեմն զգուշանալ գրական յընդհանրեան... Ուստի կեանքը մահացնող գրական ճգանց մէջ ձգտինք դէպի անմահութիւն, ինչպէս երբեմն Մխիթար Սեբաստացիին»:

Անմահութեան ձգտմամբ կարելի է բացատրել այն համարձակութիւնը, որ գրքիս հեղինակը կամեցել է ԺԹ դարու հալ դպրութեան և այն էլ հնա՛ն ապատմութիւնը 123 էջում գրել և ամփոփել, այս պատճառով էլ իւր վերջը գրական միջակութիւն էլ չէ:

Որովհետև պարոնը նախ ծանօթ չէ իւր ընտրած ամբողջ նիւթին. մի համառօտ ակնարկ անգամ ցոյց է տալիս, որ նա առաւել հաճկահալոյց գրականութիւնը գիտէ. Մեր գրադէտների ցանկում լիշատակութեան չեն արժանացել «Փորձ»-ի և «Արձագանք»-ի բեղմնաւոր խմբագիրը, որ այնքան զարկ է տուել ռուսահայ գրականութեան, չկալ մեր նշանաւոր ոճա-

քան և տաղանդաւոր վիպագիր Մուրացանը, պատմաբան Ներիցեանը, մոռացուած են նաև մեր լաւտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեան, հայագէտ Կ. Կոստանեան, Թարգմանիչ Փիլիպպոս Վարդանեան, չկան լրագրերի խմբագիրները իւրեանց գլխաւոր աշխատակիցներով և ալլն և ալլն, ախտեղ, ուր մանր-մուշր դասագրքեր անգամ իւրեանց հեղինակներով լիշատակուած են:

Ապա հեղինակը չէ մշակել իւր նիւթը. աւսպիսի մի ընդարձակ նիւթ 123 էջում ամփոփելու համար կարող էին բազմաթիւ, երբեմն անկապ ցանկեր ճարտասանութեանց, քերականութեանց, Ս. Գրքի տպագրութեան, լրագրերի և հեղինակների գուրս ընկնել մի քանի խօսքերով և կամ ի մի ձուլուիլ. այն ժամանակ մեր վիպագիր Պռօշեանը հաւասար չափով Թոթրֆոլ չէր դառնալ, վասն զի նա ալդ ճիւղում առնչան է և մեր լաւտնի դերասան պ. Չմշկեանը չէր դառնալ կատակերգակ հեղինակ:

Համաշխուրթիւն ասած բանը չկալ այս գրքում, մարդ չէ հասկանում, թէ ինչու Աստուածաշնչի տպագրական սխալներն անգամ, Ներսէս Վարժապետեանի, Նզիրա Տէմիրջիբաշեանին գրած մի էջ նամակը տպուած է ալդքան գուրգուրանքով, իսկ գրական մէկ ամբողջ ճիւղ ալդքան տեղ էլ չէ բռնում, կամ ալլ հեղինակների մասին միայն մէկ երկու բառով է անցնում:

Ի հարկէ մենք հեղինակից գոհ ենք և իւր տուածով և ամեն ընթերցող, չենք կասկածում որ մի քանի նոր ծանօթութիւններ և հարկաւոր գիտելիքներ կ'ստանալ. Բայց հեղինակի նպատակն ալդ չէ. նա կամեցել է ժիւ դարու հալ դպրութեան քննալն պատմութիւնը տալ մեզ: Բայց ալդ նախաւոր է ալթմեան վիճակում. երբ կենտրոններ չկան, որտեղ գոնէ մեր դպրութեան արդիւնքներն ամփոփուած լինէին: Եթէ հեղինակը դպրութիւն հին բառը հասկանում է գրականութիւնը իւր լրութեամբ, այն բոլորն, ինչ որ հալ միտքն երկնել է, արտադրել է, այն ժամանակ ոչինչ չունինք ասելու դրքիս խորագրի մասին. բայց Զ. գլխից երևում է, որ ալդ բառը գրականութեան, գեղեցիկ դպրութեան կամ գրականութեան իմաստով է, գործածուած, այն ժամանակ տեղի չպէտք է ունենան դրամագէտներ, բժիշկներ, բառարաններ և ալլն: Նոյն իսկ վրականութեան պատմութիւնն իբրև

գեղեցիկ դպրութիւն, որ աւելի սահմանափակ կըլինէր, արժմ մեզանում գրելը, եթէ չասենք անհնարին, պէտք է պնդենք, որ շատ դժուար է, երբ դեռ չկան մեզնում մենագրութիւններ, մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ և շատ անգամ կենսագրական և այլ էական տեղեկութիւններ պակասում են: Ուստի ժժ դարու հալ դպրութեան և այն էլ ֆինանս պատմութիւն ձեռնարկելը արժեան պարագաներում բաւական մեծ լուսակոթիւն է: Մենք աւելի երախտապարտ կը լինէինք պ. հեղինակին, եթէ նա բաւականաւոր իւրեան աւելի ծանօթ տաճկահայ գրականութեամբ և կամ մեր գրականութեան մի որոշ ճիւղով և զգուշանար գրական ֆինանսիստի:

Ապա թէ ոչ մենք չենք հասկանում, ինչու այս պատմութիւնը կոչուած է ֆինանս *), քանի որ ոչ աղբւրներին և ոչ էլ նիւթի քննութիւն կալ ալստեղ: Լոկ ուրիշների ասածը լաջորդաբար շարալարելով քննական պատմութիւն չի լինիլ, ուր օրինակի համար յատերից մէկը լինենք, Հեղինակը էջ 72 հ. Գարեգին Զարբանաւեանից առնելով պնդում է «Գողթան երգերու քանահիւստութիւնը լար և նման է եբրայականին», բայց որ այդ մասին Ստ. Մալխասեանը իւր ճիգն է թափել չաբաթաթերթ «Արձալանքում», հալադէտ Զեհտէրը Վեդալի չափերի հետ է համամատում և հակաբան Մկրտիչ Պալիանը

*) Մի ժամանակ մեզնում բառերն իրենց նշանակութիւնը կորցրել էին, այսպէս կոչուած «անզուգական հրապարակագիրը» առիւծ և արծիւ բառերը չփոխում էր, սխալ սուտ բառերի տարբերութիւնը չէր որոշում. արժմ էլ նորա «Թողնիկները» հայերէն քիչ սովորել են, բայց զաղափար չունին թէ որ և է գրքի խորագիրը բովանդակում է ամբողջ գրուածքը, ուստի «Հայկական տպագրութիւն»ը ոչ միայն հալոց, այլ և ընդհանուր պատմութեան միջնագէտներ է տալիս: Երբ հարցնում ես պատճառը, քեզ ասում են թէ ժողովրդի համար է: Կարդալով այդ տեսակ գրքեր, մարդս ակամայ լինում է բոշալի Կոչանի: Բոշաները տնէ տուն շրջելով ամեն տեսակ խէր ու ողորմութիւն ստացած կերակուրներն ածում են մի աման, այնպէս որ ալդտեղ խառնում են շիւլա, փլաւ, տօլմայ, շորուալ, քիւֆթա, և այլն, ի հարկէ այս էլ ժողովրդի համար է, բայց որ հալ ժողովուրդը բոշալ չէ և հայն այսօր աւելի համադամ կերակուրների անորոշակ ունի, այդ մարդիկ չեն ուղում հասկանալ և իրաւացի նկատողութեանց պատասխանում են հայեցանքներով:

Արարատ ամսագրում լուսաց վիպական չափին է մտեցնում, հեղինակը ոչ թէ միայն չէ քննել սոցա հաւանականութեան չափը, այլ և ծանօթ չէ այդ լոգուածներին:

Հեղինակի քննադատական ոգու մի նմուշ էլ: Չորս էջ ընտղ հալ բանաստեղծների անթիւ և անհամար անուանց և երկասիրութեանց բազմութեան պատճառը ալսպէս է բացատրում. «Ամէն Հալ ներդաշնակութեան համար ծնած է, ամէն Հալ աւիւն ունի, ամէն Հալու ականջին ընտանի հրեշտակ մը մեղեդիներ կը փոփոյ. երբէք բանաստեղծներու Գողթան զաւառը այնքան ոգևորեալ երգիչներ ունեցած չէ, որովհետև այնքան ալգիներու բերքէն արբշիւ էին, իսկ նորերը սիրով են արբեցած: Եւ ինչ տաքով սիրտ կը բաբախէ ամէն հալու կուրծքին տակ, ինչ խանդ, ինչ երազուն ոգի. իր վեհ ճակտին ետև ընդ դրած է երեակալութիւն մը, որ կը փորձէ թև և թռիչ առնել ու շատ անգամ կը լաղողի բարձրերը սաւառնիլ» (էջ 57):

Երջանիկ և ընտրեալ հալ ազգ... Չէ, թշուառ չէ...

ՍԵԱՅ

ԻՆՔՆԱՎԱՍՏԱՀ ՔՆՆԱԴԱՏԸ

«... Այն ժամանակուալ ռուսաց թերթերի մատենախօսական բաժինը լիջեցնում է հալոց ալժմեան Բեթի և Կոնստանտինի բարբառնջանքը և սորանց փողոցային սրախօսութիւնները»:

«Լուսար 1899, Բ 333

Նոր շրջանի «Մուրճ»-ում պ. Տ. Յ. փորձ է անում ներկայացնել հալ հասարակութեան առաջ ռուսահայերիս գրականութեան անցեալ տարուալ «հաշուեկշիւը»... բալց Աստուած «հաշուեկշիւ» համարի *Mania grandiosa* կոչուած ախտը, անողորմաբար մտնելով պ. Տ. Յ.-ի ջանը, դարձրել է նորան մի այնպիսի ամբարտաւան մեծամտութիւն, որի առաջ քիչ է մնում ջարդ ու փշուր լինեն մեր գրական երկու գործիչների դափնիները: Օրինակ՝ Գամառ-Բաթիպալի բանաստեղծութիւն: